

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2001 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2001

1

VILNIUS 2002

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2001

1

VILNIUS 2002

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS
Lenkijos MA istorijos institutas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio Universitetas

Redakcinės kolegijos adresas:
Kražių g. 5, 2001 Vilnius
<http://www.crosswinds.net/~istorija/lim.html>

ANDRZEJ N O W A K

JÓZEFO PIŁSUDSKIO RYTŲ POLITIKOS TIKSLAI 1918–1920 METAIS

Ko siekė J. Piłsudskis lenkų ir bolševikų karo metais, dėl ko tuo metu kovojo jo vadovaujama Lenkija, kokie buvo tikslai visiškai savarankiškos akcijos, kurią Rytuose vykdė Lenkija, ypač 1920 m.? Šiais klausimais, į kuriuos vis dar nėra tikslaus atsakymo, daug metų vyksta istorikų diskusijos ir skelbiami kontroversiški publicistų aiškinimai.

Daugumai lenkų tyrėjų, kuriems pavyzdys gali būti Mariano Kamilio Dzięnowskio monografija, šie tikslai buvo federalizmo šūkis, giliai įsišaknijęs jau 1892–1905 m. J. Piłsudskio koncepcijoje¹. Kaip itin taikliai pastebėjo šios koncepcijos atsiradimo liudininkas Mykolas Römeris, praktiškai šis šūkis turėjo reikšti siekimą atplėšti Lenkijos ir Lietuvos valstybės žemes nuo Rusijos ir ant istorinių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pamatų atkurti Rytų imperiją. Vienų manymu, ji turėjo įgyti glaudžios Lenkijos-Lietuvos (arba taip pat Lietuvos-Baltarusijos) bei Lenkijos-Ukrainos federacijos pavidalą, kitų, tarp jų ir M. Römerio, manymu, ji turėjo būti suformuota iš mažiausiai trijų arba keturių atskirą valstybingumą turinčių dalių: Lenkijos, Ukrainos, Lietuvos su eventualiai išskirta Baltarusija².

¹ Žr.: M. K. D z i e w a n o w s k i, *Jozeph Piłsudski. European Federalist 1918–1922*, Stanford, 1969. Lenkijos socialistų partijos (LSP) laikotarpiu J. Piłsudskio kuriamą Rusijos skaidymo iš vidaus koncepciją išsamiai esu aptaręs straipsnyje: Wobec Rosji. U źródeł polityki wschodniej Polskiej Partii Socjalistycznej (1892–1904), *Międzymorze. Polska i kraje Europy Środkowo-Wschodniej – XIX–XX wiek. Studia ofiarowane Piotrowi Łossowskiemu...* (toliau – *Międzymorze*), Warszawa, 1995, s. 77–90; taip pat žr.: A. N o w a k, *Jak rozbić rosyjskie imperium? Idee polskiej polityki wschodniej (1733–1921)*, wyd. 2, Kraków, 1999, s. 317–332.

² Žr.: M. R ö m e r, *Józef Piłsudski, Niepodległość*, t. XXVI (leidybą atnaujinus), Londyn, Nowy Jork, 1993, s. 107–142. Geriausia literatūros apie J. Piłsudskio federalizmą sąrašą pateikia J. C i - s e k, *Kilka uwag o myśli federacyjnej Józefa Piłsudskiego*, *Międzymorze*, s. 91–99.

Kiti istorikai, tarp jų Piotras Wandyczius, veikiau pabrėžia vyraujančią pragmatinę J. Piłsudskio nuostatą, jo politinį realizmą ir atsiribojimą nuo įvairių politinių doktrinų, tarp jų ir federalizmo, ištikimai reprezentuojamo dalies jo aplinkos (Leonas Wasilewski, Tadeusz Hołowka, A. Skwarczyński ir kt.). Pats Valstybės Viršininkas J. Piłsudskis savo poziciją labai aiškiai išdėstė garsiajame laiške L. Wasilewskui, rašytame 1919 m. balandžio 8 d. Be kita ko, jis rašė: „Nenoriu būti nei imperialistas, nei federalistas, kol neturiu galimybės apie tai kalbėti daugiau ar mažiau rimtai, na, ir su revolveriu kišenėje“. Šis revolveris kišenėje – tai realių jėgų telkimas į savo dispoziciją, įvykusio fakto politika. Toks turėjęs būti pirmiausia J. Piłsudskio veikimo principas ir jo Rytų politikoje, kurios tikslas buvo tiesiog Lenkijos didybė ir maksimalus jos saugumas³.

Be federalizmo, kita ginčo apie J. Piłsudskio Rytų politikos, vykdytos 1919–1920 m. karo metais, ašis buvo klausimas, ar tai buvo karas pirmiausia su bolševizmo pavojumi, ar karas su Rusija kaip imperija, bet kuriuo savo pavidalu slegiančia Lenkiją ir kitas Rytų Europos tautas? Publicistikai ir istoriografijos kryptiniai, susijusiai su tradicija kairiųjų nepriklausomybininkų, iš kurios išaugo J. Piłsudskio stovykla, prieš sinonimas akivaizdžiai buvo būtent Rusija, tiesiog Rusija. Liaudies demokratijos politikai to meto įvykius stengėsi nukelti į gynybinio karo prieš ideologinį bolševizmo „užkratą“ plotmę, tačiau pritarė teiginiui, kad jų vidaus priešas J. Piłsudskis iš tikrųjų norėjo karo su Rusija, deja, su bet kokia Rusija. Šiam priekaištui, ypač dėl to, kad Lenkija nesuteikė paramos efektyviausiam „baltosios“ Rusijos puolimui, kuriam vadovavo generolas Antonas Denikinas, ir kad J. Piłsudskis leidosi į slaptas derybas su bolševikais, noriai pritaria patys rusai, o ir tie lenkų publicistai, kurie, kaip Józefas Mackiewiczius, remdamiesi tolesnių realaus komunizmo dešimtmečių patyrimu, išmoko jame išvelgti absoliutųjį XX a. politikos blogį⁴.

Federalizmo klausimo sprendimui lemiamą reikšmę praktiškai turėjo Lietuva (kartu su Baltarusija). Tuo tarpu, kad Lenkija būtų iš Rytų apsaugota nuo didžiosios

³ L. Wasilewskio laiškas cituojamas iš: J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe*, red. K. Świtalski, Warszawa, 1937, t. V, s. 72–74; plg.: P. Wandycz, *Soviet-Polish Relations 1917–1921*, Cambridge, Mass, 1969, p. 96–100.

⁴ Žr.: А. Деникин, Русско-польская рана (rankraštis), *Columbia University Library* (New York), *Bakmetev Archive*, Denikin Collection, Box 13; *Польша и добровольческая армия*, Париж, 1926; А. Деникин, *Кто спас советскую власть от гибели*, Париж, 1937; А. Солженицин, Самоограничение и покаяние как категории, *Из под глыб*. Сборник статей, ред. И. Сафаревич, Париж, 1974 (vertimas į lenkų kalbą: А. Соłżенин, *Żyj bez kłamstwa*. *Publicystyka z lat 1973–1980*, wybór i przekład A. Wołodźko, Warszawa, b. m.; И. Михутина, *Польско-советская война 1919–1920 гг.*, Москва, 1994; plg.: Sprawa interpelacji posła Zamojskiego i tow. [z 28 IX 1920 r.] w sprawie rzekomej tajnej umowy między polskim a bolszewickim dowództwem, *Oddział Rękopisów Ossolineum*, rkps 16501 III, k. 73–76; J. Maciewicz, *Zwycięstwo prowokacji*, Monachium, 1962.

kaimynės ir būtų sudaryta galimybė sukurti naują, stabilią tvarką, naują strateginę pusiausvyrą Europos Rytuose, bandymo akmenis vaidmuo atiteko Ukrainai. Be Lietuvos – su sostine Vilniuje – negalėjo atsirasti federacija, susijusi su Lenkijos ir Lietuvos valstybės palikimu. Be patvarios nepriklausomos Ukrainos, turinčios 30 milijonų gyventojų, buvo neįmanoma tvirtai užkirsti kelią tiek Rusijos, tiek bolševizmo ekspansijai Vakarų kryptimi. Pirmasis iš šių klausimų, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tradicijos atnaujinimas, be abejo, buvo artimas sąmoningo šios tradicijos įpėdinio J. Piłsudskio sielai. Kitas, Ukrainos, klausimas pirmiausia buvo grynai strateginio išskaičiavimo problema.

Grįžęs į Varšuvą iš Magdeburgo kalėjimo, J. Piłsudskis atgimstančios Lenkijos santykiuose su Ukraina ir Rusija, be abejo, neįžvelgė naujos sferos. Praktiškai jau vyko lenkų ir ukrainiečių karas dėl Lvovo ir išitvirtinimo visoje Rytų Galicijoje. Bolševikai rengėsi didžiajam žygiui į Vakarų – per buvusios Didžiosios Kunigaikštystės lietuvių ir ukrainiečių žemes į Lenkiją ir iš jos – į Vokietiją. Nugalėjusios Antantės politikai tuo tarpu dar neketino atsisakyti minties atkurti nebolševikų Rusiją. Jie tam kartui buvo pasirengę pripažinti tik Lenkiją jos etnografinėse ribose, taip pat Suomiją. Šioje situacijoje J. Piłsudskis, debituodamas kaip atgimusios Lenkijos valstybės Rytų politikos vairininkas, turėjo tenkintis minimumu: rengtis gynybai prieš bolševizmo pavojų, nedaryti galutinio sprendimo dėl santykių su Ukraina, ateityje galinčio užkirsti kelią susitarimui, ieškoti galimo, priimtino Antantėi kompromiso su jos favorizuojama, bet tuo tarpu šiek tiek iliuzine „baltąja Rusija“.

Šią liniją, sąmoningai susietą su Liaudies demokratijos ir jos vadovaujamos lenkų politinės atstovybės Paryžiuje projektais, ryškiai atspindėjo iki šiol ištiesai nepaskelbtos Valstybės Viršininko 1918 m. lapkričio ir gruodžio mėn. instrukcijos, skirtos delegacijai, turėjusiai jam atstovauti Paryžiaus konferencijoje, bei generolui Tadeuszui Rozwadowskiui, vadovaujančiam Lenkijos kariuomenei Ukrainos fronte. Instrukcijose T. Rozwadowskiui J. Piłsudskis atkreipė dėmesį į Antantės poziciją, „kuri, remiantis visomis iki šiol gautomis žiniomis, nenori pripažinti Ukrainos ir ukrainiečių klausimą ketina traktuoti kaip Rusijos klausimą“. Tokioje situacijoje siūlė įvesti laikiną karinę Rytų Galicijos okupaciją, kad būtų galima kurį laiką nespresti politinių klausimų. Jais J. Piłsudskis norėjo diskutuoti tada, kai paaiškės situacija ten, kur, kaip jis rašė, buvo „ukrainiečių klausimo šaltinis, t. y. Kijeve“⁵.

⁵ 1918 11 28 J. Piłsudskio laiško gen. T. Rozwadowskiui kopija, *Biblioteka Polska w Paryżu*, Papiery Aleksandra Kawałkowskiego, akc. 3505, t. IV, dok. 392. Beveik identiškų formuluočių esama J. Piłsudskio 1918 11 27 instrukcijoje Rytų Galicijos klausimu, saugomoje Michała Mościckio archyve, *Instytut Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku*; Archiwum Michała Mościckiego, t. 3/4, nr 211. Plg.: *Pod Praporom Żowtnia*, Lwów, 1957, s. 141–143.

Ten, žlugus vokiečių statytiniui etmonui Pavelui Skoropadskui, dėl jėgų persvaros turėjo kovoti į Rytus besiveržianti bolševikų armija, Juodosios jūros pakrantėse tebesilaikanti rusų savanorių armija ir galiausiai šios žemės šeimininkai ukrainiečiai, savo krašto nepriklausomybės gynėjai, susitelkę aplink Direktoriją ir Semioną Petliūrą.

Ir toliau niekas netikėjo bolševikų viešpatavimo Europos Rytuose patvarumu, nors, Ober Ostui pasitraukus, 1918 ir 1919 m. sandūroje jų ne tik ideologinės, bet ir paprasčiausios karinės ekspansijos baimė virto pernelyg realia ir pagrįsta. J. Piłsudskis, panašiai kaip Romanas Dmowski, šią iš Paryžiaus einančią baimę norėjo panaudoti tam, kad gautų Antantės valstybių pritarimą Lenkijos, kaip gynybinio bastiono prieš šį pavojų, išėjimui už nekvestionuotina pripažintos Rytų sienos minimumo ribų: 1914 m. Lenkijos Karalystės sienos, kurią, siekdami būsimosios nebolševikų Rusijos, ketino saugoti Prancūzijos, Jungtinių Valstijų ir Didžiosios Britanijos politikai. Valstybės Viršininkas laikinai pritarė R. Dmowskio pasirinktai argumentacijai, kurią jam asmeniškai pristatė Stanisławas Grabskis gruodžio mėn. per susitikimą Belvederyje. Jis dar neturėjo jokių realių argumentų, jėgos argumentų, kurie leistų ja suabejoti. Verta prisiminti, jog vis dar siekė, kad jo valdžią Varšuvoje pripažintų didžiosios valstybės, o Lenkijos Liaudies komitetas krašte ir toliau disponavo generolo Józefo Hallerio armija, stipresne už Lenkijos kariuomenę. Taigi instrukcijoje savo delegacijai į Paryžiaus taikos konferenciją J. Piłsudskis atvirai rašė: „Visais rytų pakraščių, nuo Rytų Galicijos iki Lietuvos, klausimais ir visur kur, kas susiję su Rusija, būtina vieningai reprezentuoti Liaudies demokratų pasirinktą kryptį. Reikia stengtis paaiškinti Antantės valdžiai, kad Rusija, išgyvenusi ilgą sunkią vidaus ligą, ilgą laiką liks silpna, ligota, demoralizuojamai veikianti visus aplinkinius kaimynus“. Receptas šiai Rusijoje sukonzentruotai Rytų Europos pokarinei ligai įveikti turėjo būti „Lenkijos išplėtimas“. Tačiau instrukcijos sakiniai, liečiantys „Ukrainos ir Lietuvos klausimą“, rodė, kad J. Piłsudskis visai kitaip nei R. Dmowski sudėliojo akcentus šio išsiplėtimo į Rytus garantijos vizijoje. Jo atstovai Paryžiuje turėjo „pasisakyti už savarankišką Ukrainos valstybės formavimą ir šio naujo valstybinio organizmo atžvilgiu laikytis draugiškumo ir neutralumo pozicijos“, pripažįstant lietuvių atskirumą ir mėginant juos įtikinti nauja, kurią jie taip pat turėtų atnaujinus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tradicijas⁶.

Taigi jau viename pirmųjų dokumentų, atspindinčių J. Piłsudskio, kaip Valstybės Viršininko, politinę mintį dėl Rytų klausimo sprendimo, vienas šalia kito atsirado mažų mažiausiai du prieštaringi turiniai: pritarimas Liaudies demokratų inkorporacinei koncepcijai, kuri galbūt padėtų lengviau eiti į kompromisą su nebolševikų

⁶ 1918 11 18/19 asmeninė J. Piłsudskio instrukcija, *Instytut Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku*. Archiwum Michała Mościckiego, t. 3/4, nr 211.

Rusija ir ją palaikančiomis Antantės valstybėmis, antra vertus, raginimas platesniame diplomatiame forume galbūt bandyti pristatyti poziciją, kurioje glūdėjo idėja Rusiją ir Lenkiją atskirti Ukrainos ir Lietuvos (Lietuvos-Baltarusijos), eventualiai sudariusios federaciją su Lenkija, valstybių teritorija. Tai buvo einamojo momento reikalavimai, į kuriuos turėjo jautriai reaguoti politikas realistas, taip pat zondavimas, kiek šansų turi jo paties vizija apie esminį Rytų Europos geopolitinių santykių perversmą. Tačiau abi šios pažiūrėti priešingos kryptys susilietė punkte, kurį sudarė įsitikinimas (būdingas ir J. Piłsudskui, ir R. Dmowskiui), kad tarp Rusijos ir Vokietijos nėra vietos silpnai, iki etnografinių ribų susiaurintai Lenkijai. Tuo tarpu kai Bilevičių giminės ipėdinio vaizduotė užvaldžiusi buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tautų federacijos vizija atrodė beveik visiškai nereali, inkorporacijos koncepcija galėjo būti priimtina kaip garantija savotiškos gynybinės erdvės, saugančios Lenkiją nuo pavojaus iš Rytų, suteikiančios jai šansą plėtotis ir stoti į lygesnes varžybas su nugalėtu priešu Vakaruose. Apie tai, kad, esant nepalankioms politinėms sąlygoms, netinka supriešinti federacijos ir inkorporacijos idėjų, J. Piłsudskis atvirai kalbėjo Władisławui Baranowskiui, savo patikimam pasiuntiniui Paryžiuje, 1919 m. vasario mėn., ką savo „Dienoraštyje“ užrašė Kazimierzus Świtalskis, tai pakartoti jis turėjo 1919 m. gruodžio mėn.⁷ Tačiau J. Piłsudskui ieškant praktiškų koncepcijų, kaip išspręsti Rytų klausimą, šios abi perspektyvos pildė viena kitą. Tai matyti iš didelio, bet verto pacituoti kitos, 1918 m. lapkričio 30 d., jo instrukcijos fragmento:

„Būsimosios Lenkijos sienos privalo jai garantuoti **ekspansijos į Rytus galimybę** [čia ir kitur išskirta originale. – A. N.] ir laisvus kolonizacinius veiksmus. Kolonizacija Rytuose sudaro būtiną sąlygą atsigauti ir plėtotis sugriautai pramonei, vienintelei erdvei užimti masę bedarbių, priešingu atveju pasmerktų priverstinai emigruoti <...>. Reikia sakyti, kad norime gerų kaimyninių **santykių su Rusija**. Draugišką šių santykių stiprinimą lengvina tai, kad abiejų tautų ekspansija vyksta rytų kryptimi. Sugriauta, išsekinta, daug kraujo netekusi Rusija nėra pajėgi pasukti ekspansiją į vakarus. Todėl Lenkija privalo užsitikrinti savo kolonizacijos teritoriją, taip pat rytuose įtvirtinti patogias ir pastovias ribas, neatimdama iš Rusijos jos nuosavų žemių, ypač nesikėsindama į jos žemės ūkio turtus. Į šias ribas turi įeiti [sic!] Lietuva, Pinsko kraštas, vakarinė Voluinės dalis ir vidurio Galicijos pramoninės teritorijos. **Lietuva** turi būti sujungta su Lenkija, atsižvelgiant į kolonizacijos būtinumą, istorinę bendruomenę, religinę tradiciją, prisiminimą apie uniją [sic!], galiausiai į tą didelį kultūrinį darbą, kurį į ją įdėjo lenkai. Tačiau paskutiniu atveju,

⁷ Žr.: W. B a r a n o w s k i, *Rozmowy z Piłsudskim 1916–1931*, oprac. R. Świątek, Warszawa, 1990, s. 64; K. Ś w i t a l s k i, *Diariusz 1919–1935*, oprac. A. Garlicki i R. Świątek, Warszawa, 1992, s. 40–41.

jeigu Lietuva kaip visuma nejeitų į lenkų valstybės sudėtį ir būtų prijungta prie kito valstybinio organizmo, Lenkija turėtų reikalauti, kad tikroji Lietuva būtų apribota iki jos etnografinių teritorijų, be baltarusių Minsko krašto ir lenkų Vilniaus krašto. Šiuo metu lenkų įtaka Lietuvoje yra vienintelė šio krašto visuomeninė atrama prieš bolševizmą, ir jeigu mums nebus leista kurti Lietuvą kaip užtvarą, tegul ši kraštą užtvindo bolševizmas. Mūsų tautinis minimumas **Galicijoje** – tai juosta, apimanti Lvovą ir Kališą; savanoriškose derybose su Rusija eventualiai esame pasirengę pasitraukti iš dalies Rytų Galicijos mainais už Rusijos nuolaidas Lietuvos ir Baltarusijos teritorijose. Susitarimuose su Rusija Lenkijos rytų siena turi būti išlyginta ir turi apsaugoti Lenkiją tiesiogine geležinkelio linija iš Vilniaus per Kovelį iki Lvovo, o tarp Rusijos ir Lenkijos turi likti Pripetės pelkių ir miškų juosta. Visiškai nusiaubtas Pinsko krašto plotas sudaro pelkių sieną, teritoriją, netinkamą judėti didelei kariuomenės masei. Per šią teritoriją turi eiti Lenkijos rytinė geležinkelio linija Rovnas [sic!]-Vilnius-Pinskas, o Lenkija mažų mažiausiai turi į savo rankas paimti geležinkelį Drogobyčius-Lvovas-Kovelis-Pinskas-Luninecas-Baranovičiai-Vilnius. Tokiu būdu Rusijai perleidžiamos visos derlingos teritorijos, nereikalaujančios investicijų ir rekonstrukcijos darbų. O sau imame suniokotus kraštus, mums tinkamus kaip gera medžiaga kolonizacijai⁸.

Šioje instrukcijoje atsispindėjusi teritorinė programa, nesiskirianti nuo R. Dmowski vizijos, lygiagrečiai pristatytos Lenkijos Liaudies komiteto posėdžiuose, sudarė minimumą, dėl kurio ir J. Piłsudskis buvo pasirengęs kovoti bet kuriomis sąlygomis, kad tik atgimusi lenkų valstybė galėtų apskritai išsilaikyti tarp galingų kaimynių. Tokiai programai neabejotinai pritarė dauguma lenkų politikų. Tačiau Valstybės Viršininkas neatsisakė politinėje vaizduotėje daug metų puoselėto kur kas ambicingesnio projekto: palaikant nepriklausomą Ukrainą sužlugdyti Rusijos imperiją. Tai kuo aiškiausiai patvirtino jo vėlesni sprendimai. Tačiau visiškai akivaizdu, kad buvo priverstas skaitytis su tuo, jog galbūt negalės jo įgyvendinti.

1919 m. pirmaisiais mėnesiais J. Piłsudskis, naudodamasis karinėmis paliaubomis su bolševikais lietuvių-baltarusių fronte, taip pat išsklaidytų „baltosios“ Rusijos centrų silpnumu, federacijos srityje galėjo išbandyti sąjungos su istorine Lietuva atnaujinimo įvykusių faktų politiką. Tikėjosi I. J. Paderewskui tarpininkaujant šią idėją įteigti prezidentui Haroldui Wilsonui, taip pat galbūt užsitikrinti anglų ir prancūzų, kurių viltis atkurti stiprią nebolševikų Rusiją, laikinai neteko stipresnės atramos, *desinteressement*. Tačiau federacijos idėją praktiškai palaidojo atkaklus lietuvių priešiškusumas (taip pat įtakingos lenkų politinės nuomonės srovės, susijusios su Liaudies demokratija, nepalankumas). Į šią sieną sudužo atviras mėginimas

⁸ 1918 11 30 J. Piłsudskio instrukcija, *Instytut Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku*. Archiwum Michała Mościckiego, t. 3/4, nr 210.

iš naujo kelti lenkų ir lietuvių laisvos sąjungos klausimą per J. Piłsudskio žygį į Vilnių balandžio mėn. ir dar kartą rugsėjo mėn. kai Lietuvos valdžia paralyžiavo ne laiku atliktą prolenkiško perversmo bandymą, galutinai panaikinusį šansą J. Piłsudskui susitarti su lietuviais.

Norint pamėginti atsisakyti aneksionistinės programos Ukrainos atžvilgiu ir sukurti jos stipraus valstybingumo, orientuoto į Lenkiją ir nukreipto prieš Rusijos imperializmą, pamatus, J. Piłsudskui reikėjo daugiau karinės jėgos nei jis turėjo žygiuodamas į Vilnių. Taip pat turėjo laukti pergalingos karo su ukrainiečiais baigties Rytų Galicijoje, nes kitokiam sprendimui nebūtų pritarusi dauguma lenkų politikų. Galiausiai turėjo laukti, kol pasibaigs nuo 1919 m. pavasario iki rudens trukęs admirolo Aleksandro Kolčiako, vėliau generolo A. Denikino triumfų laikotarpis, atnaujinantis Antantės Vakarų valstybių spaudimą atkurti sąjunginę Rusijos imperiją. Dalis artimiausių J. Piłsudskio politinių patarėjų, tarp jų Michałas Sokolnickis ir Karolis Wędziagolskis, tada jį įkalbinėjo rasti *modus vivendi* su Rusijos politiniais atstovais Paryžiuje tokiomis sąlygomis, kurios, atrodo, atitiko cituotosios instrukcijos programą minimum. Juk atrodė, kad A. Denikinui liko tik vienas žingsnis iki pergalės prieš bolševizmą... Tačiau ši situacija dar labiau stiprino daugumos Komendanto politinių bendradarbių nuostatą priešintis Rusijos generolų valdžios atnaujinimui ne tik Kijeve ar Minske, bet ir Vilniuje bei Lvove, nes tai taip pat buvo įmanomas dalykas. Jie galėjo pasisakyti, protestuoti. Jų balsu kalbėjo J. Piłsudskio stovyklos politinė publicistika pradėdant „Valdžia ir kariuomenė“ (*Rząd i Wojsko*) ir baigiant „Darbininku“ (*Robotnik*). Šis balsas taip pat skambėjo reprezentatyviausiuose valstybės sambūriuose. Pavyzdžiui, 1919 m. spalio pabaigoje, kai A. Denikiną lydėjo didžiausia sėkmė, dramatiškame seimo Užsienio reikalų komisijos posėdyje Jędrzejus Moraczewskis ir Ignacas Daszyńskis nuosekliai gynė federacijos programą ir palaikė nepriklausomos Ukrainos idėją, tuo tarpu ne tik endekų lyderis S. Grabskis, bet ir pats premjeras I. J. Paderewskis, kuris, atrodė, dar neseniai atkakliau už J. Piłsudskį laikėsi federalizmo koncepcijos, ryžtingai reikalavo atsisakyti net minties remti Ukrainą ir, paklusus aiškiai Antantės nuomonei, sutikti dėl teritorinio kompromiso su Rusija⁹.

J. Piłsudskis tebebuvo priverstas laukti šanso savo programai minimum įgyvendinti. Laukti ir laviruoti tarp spaudimo Liaudies demokratijos, atstovaujančios didžiosios visuomenės dalies nuomonei, Vakarų valstybių, reikalaujančių paremti A. Denikiną, ir realios, nors laikinos, bendradarbiavimo su bolševikais perspektyvos¹⁰.

⁹ Žr.: 1919 10 29 seimo Užsienio reikalų komiteto protokolas, *Instytut Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku*, Akta Adiutantury Generalnej Naczelnego Dowództwa, t. 110/2.

¹⁰ Šio bendradarbiavimo klausimas iki šiol geriausiai nušviestas dokumentų rinkinyje: *Tajne rokowania polsko-radzieckie w 1919 r.*, oprac. W. Gostyńska, Warszawa, 1986.

Kaip rašė savo itin įdomiame dienoraštyje Liaudies demokratų vadovybės branduolio narys Juliuszas Zdanowskis, Valstybės Viršininkas jau 1919 m. vasaros pradžioje aiškino S. Grabskiui, jog nepriklausomos Ukrainos koncepciją jis kelia tik todėl, kad galėtų laimėti derybų kortą neišvengiamose derybose su „baltąja“ Rusija dėl Lenkijos–Rusijos sienos ir Lenkijai būtų išsaugota Voluinė su Vakarų Baltarusija¹¹. Kartu premjero I. J. Paderewskio primygtinai reikalavo, kad, Versalyje sprendžiant Europos Rytų problemas, jis ir toliau palaikytų federacijos koncepciją, tarp Rusijos ir Lenkijos esančių tautų išlaisvinimo reikalą. Panašiai formulavo instrukciją politiniam komisarui, kuris turėjo vykti su misija, atstovaujančia Lenkijai prie admirolo A. Kolčiako. Tik tokias instrukcijas priimdavo nuosekliausias Tarpjūrio tautų nepriklausomybės gynėjas L. Wasilewskis¹².

Visos nuomonės, 1919 m. siunčiamos Vakarų valstybių vadovams, rodė, kad bet kuriuo atveju jie neparems J. Piłsudskio vizijos iš esmės taip pakeisti politinius santykius Rytuose, kad būtų ryžtingai susilpninta Rusijos pozicija ir išlaikyta pusiausvyra ne tik plačiose ribose atkurtos Lenkijos, bet ir naujų valstybių, sukurtų ant imperijos vakarų pakraščių griuvėsių, jėgomis. Šiuo požiūriu, kaip paaiškėjo 1919 ir 1920 m. sandūroje, premjerui Lloydui George'ui lengviau buvo pritarti tam Rytų Europos santykių perversmui, kurį simbolizavo virš Kremliaus iškelta raudona vėliava. Ir jis, ir prezidentas H. Wilsonas, ir, tiesą sakant, eventualaus vokiečių revanšo vizijos išgašdinti prancūzų politikai buvo labiau linkę turėti reikalų su atkurtąja, net raudonąja, Rusija, negu sutikti su tuo, kad kontinento Rytuose būtų suskaidyti jėgos centrai ir sugriauta geopolitinė sistema, prie kurios jau buvo priratę per du šimtus metų. Lloydas George'as turėjo drąsos pirmas tai pripažinti ir pasiūlyti taikos su Sovietų Rusija šūkį – „taika su prekybos pagalba“. Geopolitiniu požiūriu būtent J. Piłsudskis, kol laikėsi savo projekto „maksimum“, buvo didesnis revoliucionierius už Leniną, bent jau tą Leniną, kuris laikinai susitaikė – kaip tai atrodė britų premjerui – su „socializmo kūrimu viename krašte“. Georges'o Clemenceau, vėliau Alexandre'o Millerand'o Prancūzija dar buvo nepasirengusi daryti tokių nuoseklių išvadų iš geopolitinio glaištymo, dėl to nuo 1919 m. pabaigos britų ir prancūzų politikos keliai bolševizmo problemos atžvilgiu išsiskyrė, o bet kokie bandymai iš naujo suderinti Antantės didžiųjų valstybių politiką buvusios Romanovų imperijos žemių atžvilgiu buvo nesėkmingi.

¹¹ Žr.: J. Z d a n o w s k i, Dziennik, t. 2, s. 212 (1919 06 19 įrašas), *Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności* (Kraków) (toliau – BPAU), rkps. 7862.

¹² P vz., žr.: 1919 05 31 J. Piłsudskio laiškas I. J. Paderewskui, *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, Warszawa, 1961, t. 2, s. 262–267; W sprawie misji polskiej do adm. Kołczaka, [b. d.], Akta Adiutantury Generalnej Naczelnego Dowództwa, t. 18, nr 1289, *Instytut Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku*; L. W a s i l e w s k i, *Józef Piłsudski jakim go znałem*, Warszawa, 1935, s. 214–217. Aišku, kad pateikiami tik pavyzdžiai J. Piłsudskio instrukcijų ir pavedimų, 1919 m. palaikančių mintį sukurti nepriklausomų valstybių juosta, skiriančią Lenkiją nuo Rusijos, palankesnėmis aplinkybėmis.

J. Piłsudskis trumpai apibendrino 1919 m. patirtį: „Negalime sekioti aljanso politikos vingiais Rusijos atžvilgiu“¹³. Versaliui neutralizavus vokiečių veiksnį, Vakarų valstybės nusiplovė rankas, o Rytų Europos likimas faktiškai buvo paliktas spręsti jos gyventojams. Mūšio lauke liko trys pagrindinės jėgos: „raudonoji“ Rusija – bolševikai, įvairūs „baltosios“ Rusijos atspalviai, galiausiai – naujos valstybės ir tautiniai sąjūdžiai, prasidėję buvusios imperijos „pakraščiuose“, tiesioginės Rusijos europinės dalies kaimynės, tarp jų Lenkija, kaip ambicingiausia ir didžiausiu potencialu disponuojanti valstybė. Dviejų iš šių jėgų susitarimas, be abejo, būtų galėjęs eliminuoti trečiąją.

Stipriai susilpnėjęs „baltajai“ Rusijai, jos pagrindinei, admirolo A. Kolčiako, vėliau generolo A. Denikino atstovaujamai srovei, labiausiai nepalenkiamai nepriklausomybės siekiančių buvusios imperijos tautų atžvilgiu, J. Piłsudskis ketino ryžtingai pasukti prieš „raudonąją“ Rusiją. Prasidėjęs propagandinei taikos kampanijai, kurią bolševikai surengė 1919–1920 m. žiemą (vykusiai kartu intensyviai rengiantis Lenkijos puolimui), J. Piłsudskis susidūrė su būtinybe dar kartą (po slaptų derybų praėjusių 1919 m. vasarą ir rudenį) apibrėžti eventualaus susitarimo su jais sąlygas. Kai kurie istorikai vis dar diskutuoja, ar tada, 1920 m. pavasarį, galėjo būti pasiektas galutinis fronto uždarymas Europos Rytuose sudarius lenkų ir bolševikų taikos kompromisą¹⁴. Kartu J. Piłsudskio iškeltos sąlygos ir bolševikų atsakymai rodo, kad apie tikrąją taiką negalėjo būti nė kalbos. J. Piłsudskiui sąlyga dėl sienos, kuri leistų pasirašyti taiką, būtų buvęs Lenino sutikimas sukurti nepriklausomą, nesovietinę Ukrainą. Šią sąlygą Leninas paprasčiausiai pavadino „kriminaline“¹⁵. Bolševikai buvo pasirengę patenkinti (aišku, laikinai, kaip tai padarė

¹³ Žr.: L. W a s i l e w s k i, min. veik., p. 220–221; taip pat plg. J. Piłsudskio pokalbį su gen. Antoniu Listowskium 1920 01 05 Rovne, kurį užrašė A. L i s t o w s k i, *Dziennik*, t. 2, s. 469, *Biblioteka Czartoryskich* (Kraków), rkps. Ew. 2987. Šis ir kiti dienoraščio fragmentai, fiksuojantys susitikimus su J. Piłsudskiu, buvo paskelbti: *Rozmowy z Józefem Piłsudskim. Z Dziennika gen. Antoniego Listowskiego (1919–1920)*, oprac. A. Nowak, *Arciana*, nr 23(5/1998), s. 33–46.

¹⁴ Pastaruoju metu suteikė progą išsakyti skirtingas nuomones šiuo klausimu anketinė apklausa, kurią organizavo kas du mėnesius pasirodančio leidinio „Arcana“ redakcija: „Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920: alternatywy i konsekwencje“. Už galimybę vesti efektyvias derybas su bolševikais pirmaisiais 1920 m. mėnesiais šioje apklausoje pasisakė Janusz Żarnowski, Antonis Czubiński, taip pat (su tam tikromis išlygomis) Marianas Kamilius Dziewanowski. Tuo tarpu apklausoje gynė nuomonę, kad tuo momentu nebuvo jokių šansų Lenkijai saugiai taikai su bolševikais, Piotras Łossowski, Piotras Wandyczius, Aleksandra Leinwand, Mieczysławas Wrzosekas, Janas Jacekas Bruski, Krzysztofas Kawalecas, Bohdanas Skaradziński, Włodzimierz Suleja ir Jerzy Giedroycas. Žr.: „Arciana“, nr 35 (5/2000), s. 24–73.

¹⁵ В. И. Л е н и н, *Сочинения*, изд. 4, т. 30, с. 302 (Lenino pasisakymas VCVK-o posėdyje); plg. P. W a n d u c z, min. veik., p. 173–186; taip pat žr. įdomius G. V. Čičerino (užsienio reikalų komisaro) vertinimus, išsakytus jo užrašuose 1920 m. sausio–balandžio mėn.: *Польско-советская война 1919–1920 (ранее не опубликованные документы и материалы)*, ред. И. И. Костюшко, ч. 1, Москва, 1994, с. 41–61.

vokiečių atžvilgiu 1918 m. Bresto taikos sutartyje) aneksionistinių lenkų ambicijų Rytuose variantą. „Ponų Lenkijai“ taip pat galėjo būti atiduota didžioji dalis Lietuvos ir Baltarusijos teritorijos, Vakarų Ukraina, tačiau jokių būdu bolševikai nebuvo linkę atsisakyti ūkinę ir strateginę reikšmę turinčios visos Ukrainos kontrolės. Šiuo esminiu klausimu jie pasirodė esą tokie patys nepalenkiami paveldėtos imperijos šeimininkai, kaip Kolčiakas su Vrangeliu. 1920 m. pavasarį aneksionistinio varianto, varianto „minimum“, J. Piłsudskiui jau neužteko.

Tad ko gi jis norėjo? Dažniausiai nuskambantis atsakymas į šį klausimą tariamai atrodo akivaizdus: ant didžiojo strateginio žaidimo dėl Rytų Europos ateities po Pirmojo pasaulinio karo stalo norėjo mesti savo kruopščiai parengtą Ukrainos kortą. Ne tik prieš bolševikus, bet ir prieš Rusiją, bet kurią Rusiją. Taigi rūpinosi, kad imperijos Vakarų pakraščiai susitartų dėl Ukrainos virtimo „užtvara tarp Lenkijos ir Rusijos“, jo paties padiktuotomis sąlygomis. Viso to ašis buvo Varšuvos ir Kijevo sąjunga. Aiškindamas sumanymo esmę svarbiesiems Lenkijos politikams, nepalankiai žiūrintiems į tai, kad būtų karas tęsiamas, ypač į tai, kad būtų palaikomos Ukrainos nepriklausomybės aspiracijos, supažindindamas su savo projektu generolus ir karininkus, politiškai nesusijusius su jo stovykla, kurie šiam projektui turėjo užtikrinti karinę paramą, J. Piłsudskis visų pirma pasitelkė antirusišką, ne antibolševikinį argumentą. Ukraina turėjo tapti kliūtimi Rusijos imperializmui. 1920 m., kovo 1 d. Voluinės fronto vadovybės politiniame komunikate tai buvo paskelbta be užuolankų: „Kad sumažėtų Lenkijai gresiantis pavojus tiek iš bolševikinės, tiek iš monarchistinės Rusijos pusės, Valstybės Viršininkas ir Lenkijos vyriausybė laikosi besąlygiško Rusijos susilpninimo pozicijos <...>. Lenkijos vyriausybė ketina remti Ukrainos tautinį sąjūdį, kad būtų sukurta savarankiška Ukrainos valstybė, ir tokiu būdu smarkiai susilpninti Rusiją, atimant iš jos derlingiausius ir gamtos išteklių daugiausia turinčius pakraščius“¹⁶. Kartais, pavyzdžiui, J. Piłsudskio pokalbyje su apaštalinio nuncijumi arkivyskupu A. Ratti, taip pat politinėje publicistikoje, propagandos priemonėmis rengiančioje pritarimą sąjungai su S. Petliūra, atsirasdavo akcentų, suteikiančių konflikto vizijai civilizacinio-kultūrinio susidūrimo reikšmę, kai Lenkijai buvo gražinamas Vakarų skydo ir kardo jų amžinoje kovoje su Rytų spaudimu vaidmuo. Kaip Valstybės Viršininkas aiškino vėlesniam popiežiui Pijui XI, Ukraina turėjo savotiškai tęsti Lenkijos misiją šioje srityje¹⁷.

Tačiau lygiagrečiai, ruošdamas šią Ukrainos kortą, bręstant sąjungai su S. Petliūra, J. Piłsudskis ruošė ir savo rusų kortą. Jo sumanymas atsiskleidė 1920 m.

¹⁶ Cit. pagal: *Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Wybór dokumentów*, oprac. J. Cisek, Londyn, 1990, s. 159–160.

¹⁷ Žr.: K. Świtalskio 1920 05 26 užrašas apie anksčiau įvykusį J. Piłsudskio susitikimą su nuncijumi A. Ratti, K. Ś w i t a l s k i, min. veik., p. 49.

Varšuvos pokalbiuose su Borisu Savinkovu ir Nikolajum Čaikovskiu. Juose ryškėjo slapčiausia ir ambicingiausia J. Piłsudskio strateginė koncepcija. Vėliau jos reikšmę tiksliausiai atsiminė Józefas Czapaskis, rusų emigrantų grupelės, radusios Varšuvoje paskutinį savo vilčių prieglobstį, jaunasis bičiulis, entuziastingai palaikęs jų politines derybas su lenkų Valstybės Viršininku. „Trumpai tariant, norėjo sukurti kažką panašaus į Rusijos, Ukrainos ir Lenkijos politinę vienybę. Lenkijos požiūriu buvo nepaprastai svarbu, kad žaidimas vyktų trise, o ne dviese. Politikoje yra žinomas teiginys, kad žaidimas gali vykti tada, kai yra du partneriai, o ne vienas. Taigi Lenkijai jie turėjo būti Rusija ir Ukraina“¹⁸. J. Piłsudskis iš tikrųjų žaidė ir su Rusija, ir su Ukraina. Savo plane „maksimum“ ieškojo galimybių pakeisti Lenino ir Trockio Rusiją, taip pat Kolčiako ir Denikino Rusiją, jo paties palaikoma „trečiaja“ Rusija Savinkovo asmenyje. Tai turėjęs būti partneris, kuris kaip ir perimtų Rusijos valstybingumo atsiveikinimo su imperijos paveldu vekselį. Rusija, kuri susitaikytų su Ukrainos praradimu. Kadangi net jei sėkmingai išsprendžtų Ukrainos valstybingumo priklausymo nuo sąjungos su Lenkija klausimas, nebuvo garantijos, kad ilgai išsilaukys nauja politinė santvarka Europos Rytuose. Juk revanšui nusiteikusi Rusija, disponuodama iš tiesų milžiniškais natūraliais, geopolitiniais ištekliais, visada būtų pajėgi imtis destruktivių veiksmų prieš tokią santvarką, parentą Varšuvos-Kijevo ašimi. Dėl to idealus sprendimas būtų buvęs šios ašies pratęsimas net iki Maskvos.

Aišku, iki šio idealo buvo tolimas kelias. Reikėjo ne tik, sutelkus karines pajėgas, sutriuškinti bolševikus ir pasiekti, kad sėkmingai startuotų prie Dnepro atgimusios Ukrainos valstybingumas. B. Savinkovą ir grupelę jo politinių bendražygių – partneriais pasirinktus rusus – reikėjo priversti priimti kiekvienam rusui sunkiausią sąlygą: atsiveikinimą su Kijevu. Derybų pradžioje, 1920 m. sausio mėn., J. Piłsudskis dar įtikinėjo B. Savinkovą, kad savo planuojamą akciją jis sieja tik su S. Petliūra ir Ukraina. Sienų klausimas taip pat savaime nusikėlė į ateitį. Jis buvo paslėptas po „rusų demokratijos bandymo lauko, pridengto lenkų durtuvais, kūrimo“ vizija¹⁹. B. Savinkovas, o šalia jo generolo Stanislovo Bulak-Balachovičiaus savanorių formuotė, sutikusi būti panaudota šiaurėje atnaujinant federacijos idėją Baltarusijos atžvilgiu, taip pat, kaip „trečiosios“ Rusijos smogiamoji jėga, turėjo pasirodyti paskutiniame strateginio scenarijaus akte, kurį 1920 m.

¹⁸ J. C z a p s k i, Mereżkowsky w Warszawie, *Puls*, nr 60 (styczeń–luty1993), s. 12.

¹⁹ B. V. Savinkovo 1920 01 17 laiškas G. J. Lvovui, Savinkov Collection, nr 16, Polska I, *Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis* (Amsterdam). Apie B. Savinkovo ir M. Čaikovskio susitikimą su J. Piłsudskiu 1920 m. sausio mėn. plačiausiai rašė L. G r o s f e l d, Piłsudski i Sawinkow, *Studia historyczne ku czci S. Arnolda*, Warszawa, 1965, s. 108–131; apie tai, kaip Piłsudskis naudojo „rusų“ kortą per visus 1920 m. žr.: A. N o w a k, min. veik., p. 332–355.

balandžio mėn. pradėjo realizuoti J. Piłsudskis. Prieš tai turėjo būti sėkmingai įvykdytas „Ukrainos“ aktas. Priešingu atveju scenarijus, parašytas „trečiajai“ Rusijai, ne tik neturėjo menkiausios pasisiekimo galimybių, bet net negalėjo būti suvaizduotas²⁰.

Žygis į Kijevą turėjo suteikti S. Petliūrai šansą stabilizuoti Ukrainos valstybingumą. Šios akcijos politinę reikšmę, neatskleisdamas giliai paslėptų planų, liečiančių pačią Rusiją, J. Piłsudskis kuo aiškiausiai išdėstė turėjusiam perimti iš jo vadovavimą Ukrainos fronte generolui Antoniui Listowskiui: „Žygiuodami į Ukrainos gilumą, tačiau tik iki [17]72 m. sienos, tokiu būdu nepripažįstame padalijimo ir, skelbdami šių žemių *samostijność*, kaip ir taisome mūsų protėvių klaidas. Norime suteikti [Ukrainai] galimybę apsispręsti ir būti valdomai savo pačios tautos. <...> Pastačiau ant kortos, žaidžiu paskutinę partiją, kad kažką nuveikčiau Lenkijos ateičiai, nors taip susilpninčiau būsimosios galingos Rusijos galimybę, ir, jeigu pavyks, padėčiau sukurti Ukrainą <...>. Tačiau štai kur pakastas šuo, ar ši Ukraina atsiras, ar ji turi pakankamai jėgų ir žmonių, kad galėtų susikurti ir organizuotis, nes juk amžinai čia sėdėti negalime <...>. Kurti [17]72 m. sienos, kaip kadaise norėjau, negaliu, Lenkija nenori šių pakraščių, Lenkija nenori aukotis, visos partijos aiškiai pasisakė, nenorime už tai mokėti, ar ką nors duoti..., o be pastangų, aukų nieko sukurti negalima! Taigi kitos išeities nėra – tik mėginti sukurti savarankišką Ukrainą. Petliūra čia nevaizduoja jokio vaidmens, jis yra įrankis, ne daugiau. O jeigu nepavyks kažką padaryti, paliksime šį chaosą jo paties likimui. Lai griūna, susiėda, nyksta, silpnėja, susigrauzia... Tokioje būklėje taip pat nebus mums pavojingas daugelį metų! O toliau... ateitis parodys!“²¹

Ukrainos karinę priedangą J. Piłsudskis kūrė ilgiausiai iki rudens. Jo paties karinės klaidos, sovietų puolimas šiaurėje ir pirmiausia Ukrainos liaudies nenoras suteikti rimtą paramą dar vienam bandymui, paremtam svetimais durtuvais, iš naujo kurti savo valstybingumą, galiausiai Lenkijos visuomenės neryžtingumas (o galbūt bejėgiškumas) realizuojant Valstybės Viršininko didžiosios Rytų politikos pusiau slaptai rengtą planą, – visa tai lėmė šio plano nesėkmę. Liepos mėn. J. Piłsudskis susierzinęs teigė, kad ukrainiečiai privalo patys formuoti įvykusius faktus, priešingai Europos nuomonei, Lenkija negali toliau kariškai remti S. Petliūros. Kita vertus, priešingai daugumos lenkų nuomonei, jis negali padėti S. Petliūrai semtis jėgų iš to Ukrainos nepriklausomybės stiprybės šaltinio, kuris tikriausiai dar neišseko, –

²⁰ Žr.: J. Piłsudskio 1920 05 06 laiškas gen. K. Sosnkowskiui, Listy Józefa Piłsudskiego, *Niepodległość*, t. VII (leidybą atnaujinus), Londyn, Nowy Jork, 1962, s. 115. Plačiau apie visas sąjungininkų savanoriškas formuotes, išplėtotas arba organizuotas lenkų ir bolševikų karo metu 1920 m. žr.: Z. K a r p u s, *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w latach 1919–1920*, Toruń, 1999.

²¹ A. L i s t o w s k i, min. veik., t. 3, p. 185, 215–216; taip pat: Rozmowy z Józefem Piłsudskim, s. 42–44.

būtent iš Rytų Galicijos²². Dar anksčiau, gegužės mėn. vykusiam pokalbyje su R. Dmowskiu, aišku, išsakydavo savo pastabas dėl nepriklausomos Ukrainos kūrimo akcijos, kuri, jo manymu, neišvengiamai turėjo atsisukti prieš Lenkiją. J. Piłsudskis nesusivaldė ir išreiškė nepasitenkinimą silpnumu įrankio, kurį jam dovanojo istorija: „Jeigu lenkai tokie kvaili, jog nesugeba jos [Ukrainos] užvaldyti, vadinasi, jie nėra verti geresnio likimo“²³.

Įvyko posūkis į variantą minimum, į erdvės, skiriančios bolševikų Rusiją nuo lenkų tautos gyvenimo centrų, gynimą. Nebegalėjo būti kalbos apie „rusiškojo“ akto įvykdymą plačiu mastu. B. Savinkovo ir S. Bulak-Balachovičiaus veiksmai dabar galėjo būti tik savaip naudinga diversija, remianti lenkų karines pastangas, nukreiptas prieš bolševikus jų baigiamoje fazėje, taip pat švietalas prasidedančiose pasitarimuose dėl paliaubų, o vėliau taikos derybose Rygoje²⁴. J. Piłsudskio ir jo pasirinktų Ukrainos bei Rusijos partnerių didžiojo strateginio žaidimo vienintelis simbolinis rezultatas buvo tas, kad kovojantys prieš bolševizmą paskutiniai „baltosios“ Rusijos atstovai pripažino Ukrainos nepriklausomybę. Generolas Piotras Vrangelis, kurį B. Savinkovas įtraukė į J. Piłsudskio žaidimą – paskutinį šansą tęsti realią kovą ir nuversti Lenino bei Trockio valdžią, su šia sąlyga sutiko 1920 m. lapkričio 1 d., tarpininkaujant jo užsienio reikalų ministrui Piotru Struvei. Eventualios sąjungos su S. Petliūra, prisidengus J. Piłsudskio akcija, politinius principus, suformuluotus P. Struvės, geriausiai išreiškė pirmasis punktas: „Vyriausioji vadovybė ir Rusijos Pietų vyriausybė sutinka, kad būsimąjį Ukrainos likimą ir jos valstybinę santvarką nustatytų per laisvus rinkimus išrinktas Ukrainos steigiamasis susirinkimas“²⁵.

²² Žr.: K. Ś w i t a l s k i, min. veik., p. 59–60 (1920 07 17 užrašas). Dar 1919 m. ministras Aleksanderis Skrzyński atkreipė dėmesį į esminį prieštaravimą, kuris kėlė pavojų ukrainietiška J. Piłsudskio politikos linijai: „Vienintelį idėjinį elementą ten [Ukrainoje] sudaro Sečės galicijiečiai ir jų vadai. Su Petliūra, kuris neišsižadėtų Rytų Galicijos, kalbėti negalime, o Petliūra, kuris jos išsižada, praranda trijų ketvirtadalių savo kariuomenės pasitikėjimą“, žr.: A. Skrzyński 1919 09 25 laiškas E. Sapiehai, Archiwum I. J. Paderewskiego, nr 780, Korespondencje, depesze dotyczące spraw polityki bieżącej (wrzesień–grudzień 1919), k. 7, *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*.

²³ J. Z d a n o w s k i, Dziennik, t. 3, s. 122 (1920 05 29 pokalbio su R. Dmowskiu užrašas), *BPAU*, rkps 7862. Pats J. Zdanowski J. Piłsudskio politiką Ukrainos atžvilgiu įdomiai lygino su tuo, ką Lenkijos atžvilgiu darė vokiečiai 1916 m. lapkričio mėn.: „Darome tą pačią kombinaciją, kuri su mumis beveik pavyko vokiečiams, tačiau Rytų atžvilgiu ji yra visiškai klaidinga“, ten pat, t. 3, p. 93.

²⁴ Apie rusų ir ukrainiečių sąjunginių dalinių karinę epopėją baigiamoje lenkų ir bolševikų karo fazėje ir jo lapkričio mėn. epilogu žr.: Z. K a r p u s, min. veik., p. 42–65, 91–108, 127–135; Г. Ф. М а т в е е в, *Последняя попытка польско-украинского военного взаимодействия в 1920 г., Версаль и новая восточная Европа*, ред. Р. П. Гришина и В. Л. Малков, Москва, 1996, с. 176–186; plg.: A. N o w a k, min. veik., p. 345–355.

²⁵ P. V. Struvės 1920 11 01 ir 02 laišakai gen. P. S. Machrovui (gen. Vrangelio vyriausybės atstovui Varšuvoje), P. S. Machrov Collection, Box 1, Bakhmeteff Archive, *Columbia University Library* (New York).

Rusija ryžosi pripažinti Ukrainos teisę į nepriklausomybę neturėdama kito pasirinkimo. Po kelių dienų P. Vrangeli, jo vyriausybę ir kariuomenę bolševikai prispaudė prie Juodosios jūros. Likęs Belvederio prieglobstyje, B. Savinkovas galėjo toliau kurti vis beviltiškesnius, vis mažiau realius planus, kuriuose jo pagrindinė partnerė turėjusi būti taip pat emigravusi į Lenkiją Ukrainos Liaudies Respublikos vyriausybė. Simboliška tai, kad tą dieną, kai buvo pasirašyta sutartis su Rusija, kurioje neatsirado vietos nei „trečiajai“ Rusijai, nei S. Petliūros atstovaujamai nepriklausomai Ukrainai, B. Savinkovo Rusų politinio komiteto ir Ukrainos Liaudies respublikos vyriausybės atstovai priėmė projektą susitarimo, kuris numatė aplink šiuos du centrus sukurti „Sąjungą valstybių“, po 1917 m. atsiradusių buvusios Rusijos imperijos teritorijoje. Jos turėjo tęsti kovą su bolševikais tikėdamosi, kad jų veiklą slapta rems lenkų Valstybės Viršininkas²⁶.

Ar viskas turėjo baigtis tik simboliais, popieriniais vyriausybių be valstybių susitarimais? Atrodė, kad 1918 m. pradžioje vokiečių pergale Pirmojo pasaulinio karo Rytų fronte, sutvirtinta dviejų Bresto taikos sutarčių antspaudais, atvėrė galimybes realizuoti nepriklausomybės aspiracijas, tiesa, ne visų, bet daugumos iki tol Rusijos valdytų tautų. Vokiečių jėga kėlė pagarbą, padėjo rasti palankius partnerius realizuoti Europos Rytų politinės rekonstrukcijos globojant Vilhelmui II planą. Tačiau *Pax Germanica* fantomas netrukus išsisklaidė. 1920 m. J. Piłsudskio įgyvendinama strategija nors ir turėjo sąsają su 200 metų senumo lenkų politinės minties tradicija siekti sutriuškinti Rusijos imperiją jos pavergtų tautų jėgomis, iš esmės buvo antrasis po vokiečių praktinis bandymas rasti alternatyvą Rusijos viešpatavimui teritorijoje tarp Baltijos ir Juodosios jūros. Pagrindiniai potencialūs šios strategijos partneriai lietuviai ir ukrainiečiai tuo momentu, kai buvo rengiamasi ją realizuoti, jau atvirai kovojo su Lenkija dėl sienų. Tai akivaizdžiai trukdė susitarimui. Taip pat Lenkijos ir Lietuvos valstybės tradicijos veikiau trukdė, nei padėjo kurti pasitikėjimą J. Piłsudskio planų tikslais. Galiausiai nekėlė pasitikėjimo Lenkijos karinės galimybės ir ūkio potencialas, priešingai nei prieš keletą metų buvęs

²⁶ Жг.: Протокол совещания <...> представителей Русского политического комитета в Польше, с одной стороны, и представителей правительства У. Н. Р., с другой стороны, <...> о международно-правовом объединении обеих сторон; taip pat: „Проект соглашения <...> на предмет учреждения „Союза государств“, образовавшихся на территории бывшей Российской империи“. Abu dokumentai datuojami 1921 03 17/18 (pasitarime rusų pusėje dalyvavo A. Dickhoff-Derenhalis bei D. Filosofovas, ukrainiečių pusėje – Stanisławas Stempowski, Ottonas Eichelmanas ir Leonidas Michailovas), Sawinkow Collection, nr 17, *Polsza I, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis* (Amsterdam). Taip pat plg.: „II skyriaus raportas apie Savinkovo sumanytą kurti buvusios Rusijos imperijos antibolševikiškai nusiteikusių tautų „mažąją Antantę“ ir viltis atnaujinti karą 1921 m. pavasarį, 1920 12 23 T. Schaetzlio raportas, Akta Adiutantury generalnej Naczelnego Dowództwa, t. 33, nr 6297, *Instytut Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku*.

Vokiečių imperijos atvejis. J. Piłsudskis veikiau naudojosi savotiška tuštuma, kuri atsirado Europos Rytuose po Pirmojo pasaulinio karo, Rusijos pilietinio karo metu. Nenorėjo išseikvoti be naudos to trumpo momento, kai maksimali lenkų pastangų įtampa galėjo persverti laikinai paralyžiuotą didžiųjų kaimynių galią. Tačiau ne tik Antantės, bet ir Rytų Europos Tarpjūrio tautų atmintyje veikiau išliko patyrimas Rusijos (ir Vokietijos) galybės, kurią galėjo atsverti, jeigu norėtų tai padaryti, didžiosios Vakarų valstybės, tačiau ne vieniša Lenkija, kuri 1918 m. vis dėlto startavo iš to paties aukščio, kaip ir kitos šio regiono tautos, praradusios valstybingumą.

Fantomas *Pax Polonica* išsisklaidė dar prieš pasirašant taikos sutartį Rygoje. Taigi niekada nesužinosime, kaip jis galėjo atrodyti praktiškai. J. Piłsudskis turėjo atsisakyti svajonės apie geostrateginę revoliuciją Rytų Europoje. Kalbėjo, kad jai įgyvendinti reikalingi žmonės, kurie sugebėtų iš smėlio nupinti botagą ir galva pramušti sieną²⁷. Tokių rado nedaug. Neigijo pasitikėjimo, o galbūt neįveikė nepasitikėjimo tų, nuo kurių dalyvavimo priklausė jo projektų sėkmė: buvusios Lenkijos ir Lietuvos valstybės tautų. Didysis Ukrainos istorikas ir eseistas Ivanas Łysiak-Rudnyčkis pavadino J. Piłsudskį epigonu XX a. jau mirusios Lenkijos ir Lietuvos valstybės, kurioje jis pirmiausia išvelgė lenkų viešpatavimo lietuvių, gudų ir ukrainiečių atžvilgiu įrankį²⁸. Toks požiūris į J. Piłsudskį ir jo atstovaujamą Lenkiją, 1920 m. lietuvių, gudų ir ukrainiečių akimis, pasirodė esąs išsipildžiusi pranašystė.

Be abejo, J. Piłsudskis mažiausiai tikėjosi palenkti į savo pusę rusus savo ambicingiausiam projektui įgyvendinti. Žinojo, kad lenkams kelia reikalavimus, viršijančius jų galimybes. Be Ukrainos ir ukrainiečių jo didysis planas negalėjo pavykti. Tragiškai susipynusiose istorinėse aplinkybėse, vis dėlto suraizgytose ne 1918 m. lapkričio 1 d. Lvove, bet anksčiau, įstrigo galimybė priimti susitarimą, kuris galėjo suteikti „kritinę masę“ geostrateginei revoliucijai Europos Rytuose. 1920 m. rudenį J. Piłsudskis turėjo grįžti prie varianto minimum, aneksionistinio varianto, artimo Liaudies demokratų koncepcijoms. Ar išdavė savo idėją? Ryszardas Torzeckis, puikus ir nesuteikiantis pagrindo būti įtartas šališkumu lenkų ir ukrainiečių santykių tyrėjas, šį klausimą papildė dar vienu, šį kartą retoriniu klausimu: „Ar Lenkija galėjo leisti sau kovoti tokiais sąlygomis po alinančio karo, esant krašte susiskaidžiusioms visuomenės nuomonėms, tokiais sąlygomis, kurias primetė Antantė? Kalbėkime atvirai – Piłsudskis neturėjo kitos išeities – tik taiką“²⁹.

Lenkija sulaukė bolševikus ardydama jų didįjį projektą revoliucionizuoti, tiksliau, sovietizuoti Europą. J. Piłsudskis, panašiai kaip Leninas, pralaimėjo savo didįjį

²⁷ Žr.: J. Z d a n o w s k i, Dziennik, t. 3, s. 95.

²⁸ Žr.: I. Ł y s i a k - R u d n y ć k y j, *Istoriczni ese*, Kijów, 1994, t. 1, s. 101–102.

²⁹ R. T o r z e c k i, Piłsudski i Petlura w latach 1919–1923, *Międzymorze...*, s. 198.

projektą 1920 m., susidūręs su visuotinio nuovargio nuotaikomis po didelės karo ir revoliucijos maišaties, kuri daugiau kaip šešerius metus alino Rytų Europos jėgas. Taip pat susidūręs su šios kontinento dalies istoriniu paveldu. Tačiau vien tik didžiojo plano iškėlimas ir bandymas jį realizuoti praktiškai buvo dalis šio paveldo, darė įtaką jo formai, galbūt parodė susitarimo galimybę. Kiek kančių kainavo jo nepasisekimas 1920 m. ukrainiečiams, lenkams, kitoms Rytų ir Vidurio Europos tautoms, taip pat (galbūt pirmiausia) patiems rusams, skaudžiausiai galima buvo patirti žvelgiant iš tolesnių 70 metų komunizmo egzistavimo ir plėtojimosi perspektyvos.

OBJECTIVES OF THE EASTERN POLICY OF JÓZEF PIŁSUDSKI IN 1918–1920

Summary

ANDRZEJ NOWAK

The following questions are asked at the beginning of the article: What did Józef Piłsudski seek to achieve in the years of the Polish-German war? What did Poland fight for under his leadership? What were the objectives of the absolutely independent action, which Poland performed in the East, in 1920, in particular?

These objectives can be discerned in the slogan of feudalism, Poland and the former Grand Duchy of Lithuania, as well as in Józef Piłsudski's pragmatic position, political realism and his dissociation from the political doctrines, including the feudalism. Another antipode of Józef Piłsudski's objectives is seen in his attitude towards the war of 1919–1920 – whether it was a war waged against a thread that the Bolshevism posed, or the war against Russia as the empire, which oppressed Poland and other nations of Eastern Europe in any form.

In the autumn of 1918 Józef Piłsudski had to limit the Eastern policy of the Polish State to the minimum: to prepare for the defence from the threats posed by Bolshevism, to refrain from taking the final decision in the relations with the Ukraine, which could put a stop to an agreement in the future, and at the same time to look for a possible compromise that was acceptable to the Entente with its favoured "white" Russia. Contradictory contents appeared in the plans of resolving the Eastern question: on the one side the approval of the incorporation conception, which could perhaps form the basis for a compromise with non-Bolshevik Russia and the Entente supporting it, and on the other hand – separation of Russia and Poland by the statehood of the Ukraine and Lithuania (Lithuania-Belarus), which eventually formed the federation with Poland. These were the requirements of the current moment, which came in contact in the conviction that between Russia and Germany there was no place for weak Poland that was squeezed within the ethnographic boundaries.

In the first months of 1919 Józef Piłsudski, taking advantage of military armistice with the Bolsheviks in the Lithuanian-Belarus front, as well as making use of weakness of "the white" Russia, could try the policy of renewing union with historic Lithuania. However, the idea of the federation was buried due to Lithuania's hostility and unfavourable attitude of the People's democracy in Poland.

To make attempts to refuse the annexation programme with respect to the Ukraine and to create the foundations for its strong statehood that was oriented towards Poland and directed against Russia's imperialism, Józef Piłsudski had to wait for a suitable moment, to manoeuvre between the pressure exerted by the People's democracy representing the largest part of the Polish society and demanding victories against the Ukrainians in Eastern Galicia, the Western countries demanding to support Denikin and the real, though temporary, perspective of co-operation with the Bolsheviks.

After the Treaty of Versailles neutralised the German factor and with the Western countries reacting moderately to the fate of Russia as the counterbalance to Germany, the fate of Eastern Europe was left to its residents to decide: to "the red" Russia – to the Bolsheviks, to

different shades of the “white” Russia, to the new states and national movements that originated on the fringes of the former empire, including Poland, the country, which had the most ambitious and largest potential.

After the “white” Russia that was unfavourably disposed towards the nations of the former empire seeking for independence, seriously weakened, Józef Piłsudski intended to resolutely turn against the “red” Russia. In the winter of 1919–1920, when the Bolsheviks as if agreed to give the largest part of Lithuania and Belarus, as well as Western Ukraine to Poland, Józef Piłsudski was not satisfied with this “minimum” annexation variant. His plans encompassed the creation of independent, though the allied Ukrainian State with respect to Poland, and restructuring of Russia by making use of Savinkov. Russia had to refuse the Ukraine and say good bye to the heritage of the empire.

However, it was already in the autumn of 1920 that Józef Piłsudski’s military mistakes, the Bolsheviks’ attacks in the south and the passivity of the Ukrainian people and the Polish society made Józef Piłsudski turn towards the variant “minimum”, towards defending the spaces that separated the Bolshevik Russia from the centres of the life of the Polish nation. The consequence of the strategic game that Józef Piłsudski and his chosen Ukrainian and Russian partners played, perhaps a symbolic one, was the fact that the last representatives of the “white” Russia who were fighting against Bolshevism recognised the statehood of the Ukraine.

Hence, Poland held off the Bolsheviks by destroying their attempts to sovietise Europe. Józef Piłsudski, forced to implement the variant “minimum”, suffered a defeat in the implementation of his largest strategic project. He encountered with the mood of general weariness resulting from the confusion of the war and revolution that lasted over six years and which exhausted and impoverished Eastern Europe, with distrust in military possibilities and the economic potential of Poland, with the fights that Poland, Lithuania and Ukraine fought for their borders and that were determined by the historic heritage of that part of the continent. The promotion of the great plan and the attempt to implement it formed part of that heritage.

Gauta 2001 m. balandžio mėn.

Andzej N o w a k (g. 1960), istorijos daktaras, Lenkijos mokslų akademijos Istorijos instituto Varšuvoje mokslinis darbuotojas, žurnalo „Arcana“ steigėjas ir vyr. redaktorius. Tyrinėja XIX–XX a. Rusijos istoriją bei lenkų ir rusų santykius, yra 5 knygų šiomis temomis autorius.

Instytut Historii, Rynek Starego Miasta 29/31, 00-272 Warszawa, Polska – Lenkija.